

ФОРМУВАННЯ У ШКОЛЯРІВ-ПІДЛІТКІВ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ

У статті розглянуто психолого-педагогічні основи формування відповідального ставлення до природи школярів, підкреслено, що формування екологічної свідомості передбачає таку перебудову поглядів людини, коли засвоєні екологічні норми стають одночасно і нормами поведінки у ставленні до природи.

Одним із принципів реалізації Державної програми "Освіта" (Україна – XXI століття) є гуманізація освіти, що полягає в утвердженні у людини соціальних якостей, формування особистості, здатної усвідомлювати свою соціальну відповідальність.

У наші дні особливого значення набуває формування відповідального ставлення людини до природи. Збереження здоров'я людей, забезпечення їх продуктами харчування, енергією, охорона природного середовища від забруднення і руйнації, збереження генетичної різноманітності біосфери стали глобальними проблемами, які потребують негайного вирішення. Зростає роль школи у формуванні відповідальності дітей і молоді за історичну долю країни, всебічний прогрес українського суспільства. Цілеспрямований процес формування відповідального ставлення школярів до природи в усіх видах навчальної, суспільно корисної діяльності та спілкування з природою складають сутність екологічної освіти та виховання, які конкретизують та поглиблюють основну мету – сформувати екологічну культуру шкільної молоді.

У цьому полягає актуальність означеної проблеми. Загальні питання формування відповідального ставлення школярів до природи досліджували К. Бункер, Г. Плеханов, А. Луначарський, Г. Шульц. Окремі аспекти організації природоохоронної діяльності школярів представлені в працях Л. Виготського, А. Маслоу, К. Роджерс, К. Ушинського, В. Сухомлинського.

Мета нашої роботи – обґрунтувати психолого-педагогічні основи формування відповідального ставлення в школярів до природи. Завдання: проаналізувати поняття "відповідальне ставлення до природи", зробити висновки щодо психолого-педагогічних основ його формування в навчально-виховній практиці загальноосвітньої школи.

Принципове значення в педагогіці і психології має положення про те, що ставлення до природи набуває рис відповідального тільки за умови всебічного екологічного виховання особистості з дошкільного віку до старості. Соціальна відповідальність є універсальною формою зв'язку і взаємозалежності особистості та суспільства. Суб'єктивно передумовою соціальної відповідальності є свобода волі, розуміння, здатність суб'єкта приймати рішення компетентно. Умовою та компонентом свободи волі є пізнання зовнішньої необхідності. Не пізнавши об'єктивних законів природи і суспільства, люди не вільні як у своєму виборі (свобода волі), так і в своїй діяльності (свобода дії) [1: 21].

Особиста відповідальність має два аспекти – як ставлення особистості та як її якість. В особистому плані відповідальність є соціальною, моральною і психологічною якістю людини, яка проявляється в найважливіших рисах характеру [2].

Спіраючись на викладені вище підходи, ми визначаємо ставлення до природи як свідомий вибір зв'язків (школяра) з різними природними об'єктами та явищами. Природними об'єктами в цьому випадку є сама природа, екосистеми і геосистеми, власне людина як природна істота. Крім того, в систему екологічних відносин включається ставлення до діяльності, пов'язаної з використанням та охороною природи. Названі відносини проявляються у вигляді необхідності, а також емоцій, симпатії, залежності, любові, байдужості, ворожнечі, антипатії тощо.

Відповідальним визначається таке ставлення школяра до людини як природної істоти, до природи як об'єкта і предмета праці, до природоохоронної діяльності, що відповідає правилам та нормам цивілізованого суспільства, принципам та нормам високої моралі.

Відповідальне ставлення до природи – це здатність і можливість школяра свідомо, а значить, цілеспрямовано, добровільно, виконувати вимоги та вирішувати завдання морального вибору, досягаючи певного економічного результату. Метою поведінки школяра повинні бути такі вчинки, які спрямовані на підтримку відтворюючих сил природи, на нейтралізацію шкоди нанесення її естетичним і матеріальним цінностям, на збереження природи для майбутніх поколінь. Добровільне, вільне дотримання моральних вимог, пов'язаних зі ставленням до природи, передбачає певну переконаність у необхідності такої поведінки. Саме переконаність дозволяє людині протидіяти будь-яким впливам, а також долати свої бажання й сумніви, що не відповідають екологічній необхідності.

Вчені – психологи (А.М. Захлебний, І.Т. Суравегіна) вважають, що відповідальність, як внутрішня якість особистості, є поєднанням раціонального й емоційного, гармонійне поєднання розуму й почуттів. Екологічна відповідальність пов'язана з такими якостями школяра, як цілеспрямованість, зібраність, уміння мобілізувати свої можливості, самоконтроль, передбачення близьких та віддалених наслідків своїх дій у природному середовищі, критичне ставлення до себе та інших. Учителю необхідно знати, що екологічна відповідальність, як і інші явища соціальної відповідальності, виражається в таких емоційних станах, як турбота, занепокоєння, тривога, напруженість, хвилювання, зосередженість, сумнів та ін.

Формування відповідального ставлення школяра до природи розглядається як аспект утвердження відповідальності як стійкої риси характеру особистості [3: 33-45]. Екологічна відповідальність як внутрішня якість, як елемент свідомості є формою прийняття системи відповідальної залежності людини і природи. Вона

характерна позитивним ставленням до суспільних потреб і заснована на глибокому розумінні своїх вчинків, в усвідомленні своєї соціальної ролі в певних екологічних ситуаціях.

У реальному житті між відповідальністю, як рисою особистості, та безвідповідальністю, як її антиподом, існує багато переходів. Школяр може мати відповідальне доручення у справах охорони природи, але ставиться до них абияк; може знати, як потрібно повестися в тій чи іншій екологічній ситуації, але не втілити свої дії в реальний вчинок; може мати ряд обов'язків, але не мати достатніх можливостей для прийняття екологічних рішень. Можлива й така ситуація, коли учень сумлінно виконує всі норми і правила, але реалізує свою діяльність як простий вчинок, а не як відповідальне творче ставлення. У навчально-виховному процесі вчитель повинен враховувати всі можливі ступені відповідальності учнів і знаходити відповідні способи оцінки, заохочення, засудження, переконання учнів, розвивати їх здібності та готовність стати суб'єктом відповідальності в цілому та екологічної відповідальності зокрема.

Ефективність формування відповідального ставлення до природи в школяра залежить від того, наскільки в навчальному процесі будуть ураховані основні складові перебудови суспільних відносин у компоненти внутрішньої структури особистості. Завдання екологічного навчання і виховання відображається в тому, щоб найбільш повно перетворити суспільну необхідність збереження природи у внутрішні потреби та інтереси школярів [4: 146].

Для педагога важливо, щоб потреба спілкування з природою впливала на соціальні потреби учня, наприклад, займати певне місце в колективі, мати друзів, повагу вчителів. Потреба у спілкуванні з природою, в її збереженні включається в систему мотивів індивідуальної поведінки. Відповідальність на рівні мотивів виступає як соціальний стимул. Виділяються такі мотиви: громадянсько-патріотичні – ґрунтуються на бажанні примножити багатства природи і пов'язані з почуттям обов'язку перед суспільством перед своєю Батьківщиною; гуманістичні – виражаються у прагненні проявити добро, співчуття у ставленні до живого, у бажанні захищати природу; естетичні – проявляються у потребі зберегти красу навколишнього середовища; науково-пізнавальні – пов'язані з розумінням складних зв'язків суспільства, людини і природи, прагненням пізнати їх закони; гігієнічні – розуміння значення природи для здоров'я людини і бажання зберегти її оптимальні біофізичні та хімічні параметри; економічні – засновані на визнанні природи як джерела ресурсів для розвитку продуктивних сил суспільства, науково-технічного прогресу [5: 92].

Ставлення людини до природи проявляється в тому, наскільки глибоко нормативно-ціннісні аспекти світоглядного поняття природи взаємодіють з системою загальнолюдських цінностей. Соціальні цінності, якими керується людина у своїй поведінці, набувають у її свідомості відповідного значення, стимулюють її діяти. Тому так важливо, щоб до числа цих цінностей були включені й екологічні.

Рівень відповідальності школяра буде визначатися тим, наскільки є соціально значимими норми та правила ставлення до природи. Переведення ззовні заданих норм і правил у внутрішні переконання зумовлено рядом чинників: а) реальним включенням школяра в систему суспільних відносин; б) активністю самого школяра; в) емоційно-вольовими особливостями його особистості [4: 145].

Розуміння школярем суспільної необхідності відповідального ставлення до природи може реалізуватися на рівні знань, почуттів, упевненості та дії. Звичайно, кожен з рівнів у відриві від інших не може забезпечити плідної діяльності. Так, доручення, виконане байдуже, хоч і відповідально, набуває формального характеру. З погляду моралі, відповідальне ставлення до природи повинно базуватися на переконанні, що природа належить як сучасним, так і майбутнім поколінням.

Складність залежності між знаннями та переконаннями, як елементами системи, які взаємовпливають один на одного, необхідно постійно враховувати у практиці екологічної освіти. Учитель добре знайомий з ситуацією, коли школяр знає, як потрібно вести себе в природі, але поводиться, нехтуючи цими знаннями. Повідомлена вчителем інформація накладається на існуючу систему екологічних потреб, мотивів та інтересів школяра, на його життєвий досвід спілкування з природним середовищем. Тому вчитель не просто формує екологічні знання та переконання на "чистому тлі", а, звичайно, перебудовує усталені погляди й переконання. Таким чином, при формуванні нових екологічних переконань постійно відбувається дія, весь час проходить коректування, перебудова старих знань, поглядів, уявлень про взаємодію суспільства і природи, подолання інертності в мисленні, зміна звичних норм поведінки.

Екологічні переконання, як і всі інші переконання особистості, містять у собі етичний аспект, який формується на основі етичних знань, у процесі моральних суджень та моральної діяльності. Екологічні переконання повинні будуватися на принципах загальнолюдської моралі. Моральне формування особистості, а також формування відповідального ставлення до природи базується не тільки на вимогах, а й на знанні взірців моральної поведінки, на порівнянні своїх дій та вчинків за певними зразками, за їх оцінкою. Цей внутрішній процес призводить до створення оцінних відносин, які зумовлюють моральні, естетичні, юридичні та інші критерії вчинків і переживань людини. Тому формування у школярів відповідального ставлення до природи досягається за умови участі в різноманітних видах навчальної, виховної, суспільно корисної діяльності, де необхідно приймати екологічно правильні рішення [5: 78].

Позитивні емоції проявляються при розширенні знань про буття природи та її роль у житті людини. На основі цього у людини виникають почуття насолоди, радості від спілкування з природою, необхідність перебування в ній. Зневажливе ставлення до природи, бездумне знищення її об'єктів повинні викликати у школярів негативні емоції, які потім переростуть у почуття обурення, несприятливості і в кінцевому результаті будуть сприяти формуванню потреби виступати на захист природи. Психологічна природа екологічних поглядів і переконань, які впливають на формування відповідальності, включає три основні компоненти: інтелектуальний (екологічні знання та інтелектуальні вміння світоглядного характеру, володіння прийомами причинно-наслідкового мислення); персональний (мотивація, ставлення й оцінка, віра в необхідність охорони

природи і т.д.), внутрішню готовність (бажання, намір, потреба реалізації своєї позиції у вчинках природоохоронної діяльності) [3: 37]. Тоді світогляд, ідеали, переконання школяра, що є одночасно й мотивами його діяльності, в навчально-виховному процесі наповнюються екологічним змістом. Розглянувши зміст поняття "відповідальність перед природою" (екологічна відповідальність), ми приходимо до висновку, що тут містяться всі суттєві ознаки поняття відповідальності. Це соціальна та психологічна категорії свідомості, бо свідомість – спосіб відношення об'єктів до своєї діяльності з врахуванням її властивостей та можливостей [3].

Процес формування екологічної відповідальності (екологічна освіта та виховання) повинен розпочинатися якомога раніше. Як стверджують психологи, навмисне продовження дитинства в умовах сучасного суспільства викликає у юнаків та дівчат безвідповідальність. Штучне уникнення відповідальності – це припинення розвитку. Аналіз психолого-педагогічних основ формування відповідального, бережливого ставлення до природи у школярів показує, що методи та прийоми навчання й виховання повинні бути спрямовані на переведення у внутрішній світогляд особистості соціальних екологічних орієнтирів: знань, умінь, ціннісних характеристик та ідеалів, принципів, правил ставлення цивілізованого суспільства до навколишнього природного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Виготський Л.С. Педагогічна психологія. – М.: Педагогіка, 1991. – С. 21.
2. Гиусов Э.В. Экологическое сознание как условие оптимизации взаимодействия общества и природы // Философские проблемы глобальной экологии. – М., 1989. – С. 95.
3. Голдсмит Э. Путь: экологическое мировоззрение. – К.: "Эхо – Восток", 1995. – С. 137.
4. Брушлинский Ю.К. Психология мышления и проблемное обучение. – М.: Прогресс, 1994. – С. 244.
5. Городецкая Н.А. Природе – заботу молодых. М.: Природа, 1998. – С. 78.

Матеріал надійшов до редакції 06.12.2005 р.

Демчук Л.И. Формирование в учеников-подростков ответственного отношения к природе

В статье рассматриваются психолого-педагогические основы формирования экологической сознательности школьников, подчеркивается, что формирование экологической сознательности предусматривает такую перестройку взглядов и представлений человека, когда усвоенные экологические нормы становятся одновременно и нормами его поведения по отношению к природе.

Demchyk L.I. Shaping Pupils' Respectful Attitude Towards Nature.

The article features the psychological and pedagogical grounds for ecological awareness of pupils. The author emphasizes that the formation of ecological awareness presupposes such transformation of views and ideas of a person, when the assimilated ecological norms become simultaneously the standards of treating Nature.